

В. Б. Вовченко
канд. іст. наук
Київський економічний
інститут менеджменту

**НАУКОВІ СТУДІЇ М.В. ЛЕВИТСЬКОГО З ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДОКУМЕНТОЗНАВЧИЙ
АСПЕКТ (ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ
РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Архів піонера вітчизняної кооперації М.В. Левитського (1859–1936), що зберігається в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, складається з різних за видами та змістовним наповненням документів. Найвагомішим за фактографічним наповненням є комплекс наукових матеріалів (статей, нарисів) власне М.В. Левитського, присвячених історії кооперації. У даній статті висвітлено склад та зміст документів нормативно-регламентаційного характеру, теоретичних студій; публіцистики, статистичних викладів практичного досвіду М.В. Левитського.

Ключові слова: архівний комплекс, кооперація, М.В. Левитський, документознавчий аналіз.

У 80–90-х роках ХІХ ст. кооперативний рух привернув увагу дослідників як перспективна форма організації сільськогосподарського виробництва, що вже була успішно впроваджена на Заході, однак вимагала пристосування до вітчизняних умов. Теоретик та практик української кооперації М.В. Левитський був одним з них. Архівний фонд піонера української кооперації Миколи Васильовича Левитського (1859–1936), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, є складним та багатовекторним комплексом документів з історії кооперативного руху, культури, просвітництва, державотворення України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Найзмістовнішим за фактографічним наповненням у фонді

М.В. Левитського (ф. 327) є блок документів, що містить наукові матеріали (статті, нариси) власне фондоутворювача, присвячені сільськогосподарським артільям, просвітницькій діяльності серед селянства, побуту студентів, розвиткові споживчих товариств, квартирних та промислових артілей (зокрема, на залізничному транспорті), персоналіям (статті пам'яті видатних осіб у кооперативному русі та біографічні розвідки), а також документи, що стосуються підготовки хрестоматії з кооперації.

У групі документів нормативно-регламентаційного характеру в сфері артільного сільського господарства центральне місце займають артільні договори: “Артельный договор для земледельческих артелей” (1895) [тут та далі в квадратних дужках *курсивом* посилаємося на одиницю зберігання ф. 327: № 811–812]; “Артельный договор для земледельческих артелей” (Єлисаветград, 1914), 4-те видання з правками автора [№ 3]; “Договор арендной артели” (кін. ХІХ ст.); брошура, опублікована друкарнею НТШ, “Спілкова умова для хліборобських спілок” (Львів, 1901) [№ 157].

Суттєвого значення М.В. Левитський надавав науково-практичним розробкам артільного договору: результатом його роботи в цій галузі є документ “Головні моменти артільного договору” (1895). Машинописний текст на 6 арк. став методологічною основою, планом-проспектом для укладання наступних договорів [№ 814].

Виходячи з власного практичного досвіду, М.В. Левитський виокремлює та розгорнуто пояснює обов'язкові пункти, що повинні бути передбачені в тексті договору. Це принципові пункти, які визначали засади створення та функціонування артілей: мета створення; спільне господарство та внески; спільна праця; розподіл урожаю; плодозміна; допомога хворим членам; діти в артілях; фінанси; адміністрація; вступ і вихід членів; спілки; термін функціонування; моральні обов'язки членів. Отже, в ньому знайшли своє відображення як вирішення конкретних фінансово-економічних та організаційних питань, спірних майнових та агрономічних моментів, регламентації робочого часу членів артілі тощо, так і моральні аспекти поведінки артільників. Фактично цей проект майбутнього договору враховував, щоб документ виконував функції трудового кодексу.

Таким чином, метою тексту артільного договору було регламентувати та визначати можливі умови для успіху артільного господарювання. Підґрунтям для цього мали стати традиційні християнські добродієвості селянина, його любов до землі, працездатність, та,

водночас, у тексті декларувалися прагнення до оволодіння грамотою як одним з чинників порозуміння між членами спілки. До речі, в стилістиці договору М.В. Левитський, вірогідно, свідомо відійшов від суто офіційно-правничої термінології, властивій регламентаційній документації, не завжди зрозумілій селянству. Навпаки, він використовує спрощену та дохідливу лексику, адже слід було враховувати рівень сторін, тобто селян, які підписують договір.

Зауважимо, що зазначені вище пункти були практично включені М.В. Левитським до наступних текстів договорів, водночас додані та розвинуті нові, що підтверджує, зокрема, “Артельный договор (для земледельческих артелей)” (1895) [№ 812]. Ця праця М.В. Левитського на 8 арк. була опублікована в Єлисаветграді, в друкарні П.А. Зеленого, згідно з дозволом одеського цензора від 27 березня 1895 р. Крім назви, девізу “Что посеешь, то и пожнешь”, вихідних даних, на титульному аркуші було вміщено епіграф-сентенцію з п. № 55 Артільного договору: “Где любовь, там и Бог, там и счастье!” Власне текст договору був досить детальним, включав 80 пунктів – фактично конкретизував попередні аспекти документа. “Головні моменти артільного договору” (1895) повинні були бути скріпленими підписами селян і завірені членами волосного правління. Наприкінці внизу петитом додано, що розповсюдженням артільного договору займається видавець – присяжний повірений в м. Єлисаветграді М.В. Левитський. Очевидно, цей примірник походить саме з частини накладу друку, що зберігався в М.В. Левитського. Незабаром, у 1901 р., друкарнею НТШ у Львові був виданий невеличкий, форматом у 16°, зручний для розповсюдження договір “Спілкова умова для хліборобських спілок”. Друк побачив світ у постійній серії НТШ “Літературно-Наукова бібліотека”, відповідальним за редагування був В. Гнатюк. Текстові власне артільного договору, також з 80-ти пунктів, передувало “Передне слово”, де була висвітлена мета пропонованої публікації, її актуальність та необхідність втілення ідей автора серед тогочасного українського селянства. Передмова була підписана криптонімом “В. Г.” Ймовірно, так зашифрував себе В. Гнатюк (1876–1926) – визначний український фольклорист та етнограф, від 1899 р. – секретар НТШ у Львові, за редакцією котрого було підготовлене це видання¹.

Серед останніх редакцій договору М.В. Левитського, які від-

¹ Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т. 1. – С. 390.

клалися в особовому фонді, заслуговує на увагу 4-те видання “Артельный договор для земледельческих артелей”, підготовлене видавництвом “Кооператор” за № 1 в Єлисаветграді в 1914 [№ 3]. Ця праця була складена та відредагована М.В. Левитським у спеціфічних історико-соціальних умовах, що склалися напередодні Першої світової війни, і це, природно, отримало свій відбиток: замість 80-ти він уже містив 26 узагальнюючих пунктів, а його лаконічний текст був здебільшого пристосований до лексики державно-правничих документів. Таким чином, значні розбіжності в різних редакціях збережених текстів артельного договору в фонді яскраво ілюструють еволюцію розвитку наукових поглядів М.В. Левитського в галузі кооперативного господарювання та декларування економічних заходів у різних історико-політичних контекстах.

До групи проаналізованих вище хліборобських артельних договорів М.В. Левитського слід долучити конкретні розробки артельних договорів і статутів інших споживчих артелій різних профілів. У певних документах авторство М.В. Левитського не зазначене, однак наявність у текстах дописок та правок рукою фондоутворювача дає змогу стверджувати, що М.В. Левитський мав пряме відношення до укладання цих текстів. До них належать: друк з правками М.В. Левитського “Примерный устав трудовой артели” (1917) [№ 881]; чернетка “Договор по организации потребительской артели “Украинская кооперативная столовая” (24 вересня 1916 р.) [№ 880]; чернетка “Артельный договор для артелей по разработке леса” [поч. XX ст.] [№ 850]; чернетка “Артельный договор рабочих завода земледельческих орудий и машин Р. и Т. Эльворта в Елисаветграде” (1898) [№ 834].

Безумовно, навіть у рукописах, де автор артельних договорів не визначений, слід припускати авторство (або співавторство) М.В. Левитського в укладанні текстів артельних сільськогосподарських договорів селян південних губерній, адже власне в тих місцевостях були ним вперше засновані артілі в 80–90-х роках XX ст., наприклад, “Артельный договор крестьян пос. Новоандреевка Александрійского уезда Херсонской губернии” (листопад 1897 р.) [№ 826].

Інформаційно насиченими є документальні матеріали М.В. Левитського стосовно досвіду організації першої землеробської артілі в с. Федварь Херсонської губернії. До них належать: “О селе Федварь” [№ 807]; витяги з рукопису М.В. Левитського “Статистичні відомості про с. Федварь Олександрійського повіту” (1886 р.) [№ 808]; “Ста-

тистические сведения о первой земледельческой артели в с. Федварь Александрийского уезда Херсонской губернии” (1896) [№ 809].

Узагальнюючий аналітичний матеріал з практики створення перших хліборобських артілей на Півдні України репрезентований в дослідженні М.В. Левитського “Материалы к истории Херсонских земледельческих артелей”, де зафіксовані конкретні відомості – список артілей, їхніх членів, дані про позику, майновий стан, використання посівних площ тощо (1894–1898) [№ 809].

Результати облаштування артілей були систематизовані та оцінені в доповіді М.В. Левитського, підготовленій для Херсонського губернського земського зібрання про економічний стан сільськогосподарських артілей в губернії (1897) [№ 829]. Цього питання торкається також рукопис, що зберігається в архіві у вигляді чернетки на 41 арк. і містить точні відомості, передбачені для подання в Херсонське губернське земське зібрання – “Записка о состоянии с/х артелей в Херсонской губернии” (1897) [№ 830].

У деяких артільних документах атрибуція авторства М.В. Левитського видається проблематичною, адже рукописи не мають ані посилань на авторство, ані жодних поміток рукою фондоутворювача. В даній групі представлені, зокрема, статут Балашівського товариства “Трудовая копейка” (Єлисаветград, 1914) [№ 872]; статут молочної артілі з молочною при ній лавкою (кін. XIX – поч. XX ст.) [№ 847]; “Артельный договор шапочных мастеров Александрийского уезда Херсонской губернии” (1895) [№ 813]; “Артельный договор ремесленников мужского портняжества в г. Немирове Подольской губ.” (13 листопада 1901 р.) [№ 860] тощо.

До цієї групи регламентаційних документів невизначеного авторства можна долучити договори сільськогосподарських артілей: “Артельный договор крестьян села Аджамки Александрийского уезда Херсонской губернии” (1897–1898) [№ 844]; “Артельный договор крестьян пос. Новоандреевка Александрийского уезда Херсонской губернии” (листопад 1897 р.) [№ 826]; “Артельный договор крестьян Оситняжеской волости Чигиринского уезда Киевской губернии” (14 березня 1898 р.) [№ 835] тощо.

Практичний досвід і теоретико-економічні розробки М.В. Левитського наприкінці XIX ст. узагальнені в розвідках – нотатках і статтях: “Два слова к вопросу о земледельческих артелях” (1896) [№ 15]; “Два слова к истории об отношении местного земства к херсонским артелям” (11 грудня 1897 р.) [№ 18]. Аналіз діяльності

артілей репрезентують матеріали статті “Земледельческие артели Херсонской губернии (Александрийского и Елисаветградского уездов)”, артільний договір, а також протоколи та звіт засідань Вільного Економічного товариства за 1895–1896 рр. [№ 36]; полемічна стаття [“К вопросу о духовной жизни крестьянства в России”] (1897) [№ 46]; стаття в газету “Студенческая жизнь” [поч. XX ст.] [№ 47]; “К вопросу о главнейших моментах в сельском хозяйстве” (1902) [№ 48]; “К вопросу о кооперации среди сельского населения” (1897–1898) [№ 49]; “К договору для земледельческих артелей” [кін. XIX – поч. XX ст.] [№ 60]; “К истории общественных запашек” (Елисаветград, квітень 1900 р.) [№ 68].

Виходячи з наявності публікацій М.В. Левитського в матеріалах фонду, він активно співпрацював з редакціями відомих російських та українських газет і журналів. Намагаючись зробити власні проекти в різних галузях економіки доступними для широких суспільних кіл, він систематично публікував їх у пресі. Свідченням тому є, зокрема, серія публікацій для Санкт-Петербурзьких газет “Копейка” (“Интересный случай самопомощи”) (1908) [№ 101–102]; “Санкт-петербургские ведомости” [№ 101–102]; київських газет “Киевское Слово” (90-ті роки XIX ст.) [№ 1]; “Киевская мысль” (1916) [№ 96]; українських журналів “Українська кооперація” (1918) [№ 16]; у Москві: “Кооперативная жизнь” (1914) [№ 125] та “Украинская жизнь” (1915–1916) [№ 8; 106; 153].

Отже, статті М.В. Левитського друкувалися на шпальтах найзначніших українських та столичних видань громадсько-політичної та фахової кооперативної спрямованості. Об’єктивні дані щодо співпраці фондоутворювача з періодичними друківаними органами протягом усього життя доповнює бібліографічний покажчик О.П. Савича, укладений до ювілею з нагоди 50-річної діяльності видатного українського кооператора – “Огляд літератури про М[икола] В[асильовича] Левитського та артільний рух” (1928) [№ 1195]. За його інформацією, автор публікував власні праці у таких газетах і журналах (крім вже вказаних): Санкт-Петербурзьке “Артельное дело” (1916–1917)² [№ 1195, арк. 11–12], газети “Кустарь і артель” (1926–1927) [№ 1195, арк. 16], “Елисаветградский Вестник” (1889) [№ 1195, арк. 51–52, 59], “Елисаветградские новости” (1903) [№ 1195, арк. 58], “Днепровская Молва” (1899) [№ 1195, арк. 45], “Юг” (1900) [№ 1195, арк. 33], “Одесский Вестник” (1886) [№ 1195, арк. 59], “Новое Время” (1900) [№ 1195, арк. 48], “Слово” (1908) [№ 1195,

арк. 41], київська газета “Більшовик” (1923) [№ 1195, арк. 16], журнали “Село” (1909) [№ 1195, арк. 26], “Сільський Господар” (1918) [№ 1195, арк. 21], “Наша Кооперація” (1913) [№ 1195, арк. 8]. Як бачимо, ареал розповсюдження ідей М.В. Левитського дуже широкий – від центральних до місцевих періодичних органів, що мали авторитет та вагу в економічних колах.

Крім періодики, він публікував власні праці в фахових та наукових виданнях, зокрема, в “Выпуске сообщений Санкт-Петербургского отдела Комитета о сельских, ссудосберегательных и промышленных товариществах” (СПб., 1896) [№ 1195, арк. 13], “Трудах Императорского Вольно-Экономического Общества” (СПб., 1896) [№ 1195, арк. 18, 25], а також у збірниках доповідей з професійних з’їздів та конгресів – “Трудах III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности” (СПб., 1913) [№ 1195, арк. 26], “Трудах I-го Всероссийского Съезда” (Москва, 1908) [№ 1195, арк. 19, 23], “Сборнике Херсонского Земства” (1898) [№ 1195, арк. 20] тощо. Таким чином, в особовому архівному фонді М.В. Левитського репрезентований досить широкий діапазон російських та українських періодичних видань, які пропонували для фахової та популярної читацької аудиторії розвідки і твори видатного кооператора.

Протягом початку – 30-х років ХХ ст. в публіцистиці М.В. Левитського виокремлюється комплекс розвідок (оригінали і чернетки статей, нотаток), присвячених пошануванню пам’яті відомих діячів вітчизняної та зарубіжної кооперації, науки, культури, суспільного життя, вітчизняної авіації. Серед них – “Пам’яті Л.М. Мацієвича” (1910) [№ 135]; “Пам’яті Олександра Івановича Чупрова” (28 лютого 1906 р., Москва) [№ 136]; “Пам’яті професора кооператора Шарля Жіда” (1932) [№ 138], “Пам’яті Івана Карповича Карпенка-Карого (Тобілевича)” (1935) [№ 137]. Їхню джерелознавчу та бібліографічну значимість підвищує авторська коректура.

Власні економіко-політичні погляди та конкретні результати практичного досвіду щодо заснування артелей М.В. Левитський систематично аналізував та пропагував у доповідях, лекціях, промовах тощо. В архіві відклалися найзначніші з них. Це тексти доповідей: “Доклад херсонскому губернскому земскому собранию о работе с/х артелей” (1897) [№ 32]; “О положении земледельческих артелей в Херсонской губернии” – доповідь в Імператорському Вільному Економічному товаристві (кін. ХІХ ст.) [№ 806]; “К вопросу о лучшем способе использования пара” – доповідь на Агрономічному

з'їзді в Москві (1901) [№ 50]; “О кооперации” [без початку] (поч. XX ст.) [№ 116]; тези доповіді “С чего начинать?” (1908) [№ 151]; “До кооперативного конгресу” (1928) [№ 28]; [Про сільськогосподарські артїлі] – промова на Міжнародному кооперативному з'їзді в 1896 р. [№ 141]; “Загальний нарис артільної справи в Росії. Доповідь на I Всеросійському з'їзді представників кооперативних установ” (1900) [№ 841]; конспект лекцій 1903–1904 рр. [про кооперацію] [№ 117].

Оскільки М.В. Левитський продовжував розвивати ідеї виробничого кооперування не лише серед селянства, науковий інтерес становлять його розробки у цій сфері. У фонді репрезентовані статті кооператора з питань функціонування різнопрофільних артільних та кустарно-ремісницьких організацій в містах, де його спроби з облаштування міських артїлей були більш вдалим в порівнянні з хліборобським артільним рухом. Ці напрями артільної справи автор висвітлює в статтях: “Общество потребителей” (поч. XX ст.) [№ 132]; “К сведению официантов” (поч. XX ст.) [№ 71]; “Квартирные артели” (1897) [№ 74], “Артель в железнодорожно-строительном деле” (2 березня 1904 р.) (Єлисаветград) [№ 2]; “Артїлі вантажників в портах Чорного моря” (20-ті роки XX ст.) [№ 4].

Спробу осмислення закономірностей розвитку кооперативного руху в Україні висвітлює узагальнююча праця “Будьте стойки” – машинопис з правкою автора до п'ятидесятирічного ювілею кооперації в Україні. Стаття була опублікована в часописі “Украинская жизнь” (1915–1916) [№ 8].

Серед публікацій праць М.В. Левитського кінця 10 – початку 20-х років XX ст. у фонді зберігаються дві його брошури, що нині є бібліографічними раритетами: перше видання “Про хліборобські спілки-артїлі” (К., 1918) було присвячене 40-річчю його діяльності і містило його портрет [№ 144]. Інша брошура – друге видання цієї ж самої праці, але зі скороченою назвою “Про хліборобські спілки” – опубліковане в 1921 р. видавництвом ім. М. Драгоманова в Коломиї. Обидва друки відрізняються своїми власницькими ознаками, які свідчать про колишнє місце зберігання книжок. Перше має на титульному аркуші автограф М.В. Левитського, друге – штамп Всеукраїнського Центрального кооперативного музею [№ 145].

Фахові розвідки періоду 20-х років XX ст. відбивають особливості кооперативного будівництва в нових соціально-політичних умовах – і в Українській Народній Республіці, й пізніше – в Радянській Україні.

Серед них: “День і емблема кооперації та їх значення”, стаття з журналу “Українська кооперація” (1918) [№ 16]; “Товаровий голод, кооперація та безробіття” (20-ті роки ХХ ст.) [№ 158]; “Рештки військового комунізму руйнують житлоплощу, утворюючи анархію у цій справі” (20-ті роки ХХ ст.) [№ 148]; “Интегральное строительство сельской кооперации на Украине” (1924) [№ 41]; “К истории дня кооперации” (30-ті роки ХХ ст.) [№ 67].

Підгрунтям артільних ініціатив М.В. Левитського був багатий практичний досвід кооперативного руху в Англії, Франції, Німеччині, Росії. Підготовчі, підсумково-аналітичні матеріали, витяги з праць визначних вітчизняних і зарубіжних економістів – Пренса, Гіддінгса, Бертрана, Щеглова, Щербини, Вебба та інших репрезентовані в “Кооперативной хрестоматии”, укладеній М.В. Левитським [№ 166]. До “Кооперативной хрестоматии” додається “Исторический обзор деятельности Шотландского Союза оптовой торговли” на 60 арк. в перекладі О.Г. Амчиславської [№ 167].

Таким чином, за складом і тематикою в особовому архівному фонді М.В. Левитського провідне місце належить науково-творчим працям фондоутворювача, присвяченим історії артільно-кооперативного руху, нормативним документам, теоретичним розробкам й статистичним викладам практичного досвіду. Серед них, переважно, авторизовані рукописи та машинописні варіанти статей, нотаток, нарисів, доповідей. Копії іноді залишаються в архіві єдиними свідченнями певних аспектів діяльності М.В. Левитського, а деякі машинописні варіанти розвідок у чернетках рясніють авторськими правками М.В. Левитського: ці нотатки та дописки визначають хід авторської думки, переконливо свідчать про копіткий процес роботи вченого, його прагнення вдосконалити текст власних праць.

Summary

The archive of a pioneer of the native cooperation M.V. Levytskyi (1859-1936) kept in the Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine consists of documents of different types and content. A complex of scientific materials (articles, essays) by M.V. Levytskyi on the history of cooperation constitutes the most significant part of it as to its factographic content. In the article the types and contents of normative documents, theoretical studies, publicistic works, statistical presentation of practical experience of M.V. Levytskyi are given.

Key words: archival complex, cooperation, M.V. Levytskyi, document science analysis.